

KUTADGU BİLİG NÜSHALARINDA DİZİNE ALINMAYAN SÖZCÜKLER

Non Included Words in Kutadgu Bilig Copies

Abdullah MERT*

Gazi Türkiyat, Güz 2018/23: 221-232

Öz: Türk dili tarihinde önemli bir yere sahip olan Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib tarafından Karahanlı Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Asıl yazması kayıp olan eserin günümüze üç nüshası ulaşmıştır. Elimizde bulunan nüshalar; Viyana (Herat), Mısır (Kahire) ve Fergana nüshalarıdır. Nüshalar birbirinden farklı tarihlere ve farklı merkezlerde istinsah edildikleri için her bir nüshada diğer nüshalarda yer almayan sözcükler bulunmaktadır.

Kutadgu Bilig'in metin yayımını Reşit Rahmeti Arat yapmıştır. Arat'ın ömrü vefa etmediği için Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya ve Nuri Yüce, Arat'ın hazırladığı tenkitli metni esas alarak Kutadgu Bilig dizinini hazırlamışlardır. Tenkitli metinde dipnotla gösterilen bazı sözcükler dizine alınmamıştır. Bu sözcüklerin bir kısmı Türkçenin tarihî seyrindeki ses değişimleri (/d/ > /y/ 'toğ-' ~ 'toy-'; /ğ/ > /v/ 'yağuk' ~ 'yavuk' vb.) neticesinde, diğer bir kısmı ise müstensih'in metni farklı anlaması veya ilgili sözcüğün denk çiftini (yoğuş ~ ağış) kullanmayı tercih etmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu açıdan söz konusu özelliğe sahip kelimelerin de dizinde bir şekilde yer alması, Kutadgu Bilig nüshalarının söz varlığının daha eksiksiz bir şekilde ortaya konulması bakımından önem arz etmektedir. Çalışmamızda Kutadgu Bilig nüshalarında bu özelliğe sahip sözcükler incelenmiştir. Söz konusu sözcükler; Ses Değişmesinden Dolayı Dizine Alınmayan Sözcükler, Dizine Alınmayan Alıntı Sözcükler ve Dizine Alınmayan Türkçe Sözcükler başlıkları altında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı Türkçesi, Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib

Abstract: Kutadgu Bilig, which has an essential place in Turkic language and history, was written by Yusuf Has Hacib with Karahanid Turkic. The original manuscript is missing three copies of the work reached to today. Copies found at our disposal: Vienna (Herat), Egypt (Cairo) and Fergana. Since the manuscripts are copied at different dates and in different centers, the manuscripts in each manuscript are not included in the other manuscripts.

Kutadgu Bilig's text was published by Reşit Rahmeti Arat. Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya and Nuri Yüce have prepared the Kutadgu Bilig index based on the publication prepared by Arat because Arat's life was not enough. Some words shown with the footnote in the text were not indexed. Some of these words came to the surface as a result of the sound changes in the historical course of the Turkish (/d/ > /y/ 'toğ-' ~ 'toy-' /ğ/ > /v/ 'yağuk' ~ 'yavuk' etc.) as a result of their preference to use the equivalent of the corresponding meaning or related word (yoğuş ~ ağış). In this respect, the presence of the words with the feature in question is also crucial in terms of putting the vocabulary of Kutadgu Bilig copies more fully. In our work, the words we can identify with this feature in the Kutadgu Bilig manuscripts have been examined. The words; Words which not included in the index due to phonetic change, Citation words which not found in the index and The Turkish words which are not included in the index are evaluated under the titles.

Keywords: Karahanid Turkic, Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib

* Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Konya/TÜRKİYE. amert@konya.edu.tr, Cönderim Tarihi: 21.09.2018 / Kabul Tarihi: 12.11.2018

GİRİŞ

Türk dili ve tarihinde önemli bir yere sahip olan Kutadgu Bilig (1069), Yusuf Has Hacib tarafından Karahanlı Türkçesiyle kaleme alınmıştır. Asıl yazması kayıp olan eserin günümüze üç nüshası ulaşmıştır. Elimizde bulunan nüshalar; Viyana (V), Mısır (M) ve Fergana (F) nüshalarıdır.

Viyana nüshası 1439 yılında Uygur harfleriyle istinsah edilmiştir. Arat, Viyana nüshasının muhtemelen müsvedde olarak tasarlanmış olduğu için çok özensiz yazıldığını ifade etmiş, müstensih'in Arap alfabesiyle düştüğü notlardaki hatalardan hareketle eserin istinsah edildiği tarihte artık tam olarak anlaşılmadığını da belirtmiştir (Arat 2007: XXXIII). Bu nüshanın dil özellikleri Harezmi Türkçesine daha yakındır. Üç nüsha içinde ses bilgisi, şekil bilgisi ve söz varlığı bakımından dili Karahanlı Türkçesine en uzak olanı Viyana nüshasıdır (Mert 2017: 209).

Mısır (Kahire) nüshasının 14. yüzyılda istinsah edildiği tahmin edilmektedir (Arat, 2007: XXXIX). Yazma açık ve okunaklı bir nesihle yazılmıştır. Mısır ve Viyana nüshalarının aynı kaynak nüshadan istinsah edildikleri tahmin edilmektedir (Dankoff 2015: 270). Bundan ötürü bu iki nüsha arasında birtakım benzerlikler söz konusudur.

Fergana nüshası elimizdeki en eski ve Eski Türkçeye yakınlık açısından en önemli nüshadır. Bu nüshanın diğer iki nüshaya göre daha eskicil bir nitelik taşıdığı düşünülmektedir (Mert 2017: 209). Arat'ın kendisi de tenkitli metni meydana getirirken Fergana nüshasına daha fazla önem atfetmiştir. 14. yüzyılın ilk yarısında Harezmi coğrafyasında istinsah edildiği tahmin edilmektedir (Arat 2007: XXXVII).

Kutadgu Bilig'in asıl metni değil, kendi içinde birtakım farklılıklar barındıran nüshaları elimize ulaşmıştır. Bundan dolayı Arat, bu farklılıkları en aza indirme gayesiyle tenkitli bir metin oluşturmuştur. Kutadgu Bilig üzerine yapılan çalışmalarda bu tenkitli metin önemli ölçüde başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır. Hatta nüshaların ayrı ayrı çalışılmasını da geciktirmiştir. Arat fişlemeyi yapmış ancak ömrü vefa etmediği için dizini kendisi hazırlayamamıştır. Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya ve Nuri Yüce, Arat'ın hazırladığı tenkitli metni esas alarak dizini hazırlamışlardır. Nüshaların her birinde diğer nüshalarda bulunmayan sözcükler yer almaktadır. Muharrrem Ergin dizinin ön sözünde yaptığı açıklamada yalnız Arat metnindeki kelimelerin dizine alındığını, nüsha farklarındaki kelimelerin kapsam dışında bırakıldığını ifade etmiştir (Arat 1979: VI). Bu sözcüklerin bir kısmı Türkçenin tarihi seyirindeki ses değişimleri (/d/ > /y/ 'toğ-' ~ 'toy-'; /ğ/ > /v/ 'yağuk' ~ 'yavuk' vb.) neticesinde, diğer bir kısmı ise müstensih'in metni farklı anlaması veya ilgili sözcüğün denk çiftini (yokuş ~ ağış) kullanmayı tercih etmesi sonucunda meydana gelmiştir. Kutadgu Bilig'in bir

nüshasında kayıtlı olan ancak Arat metninde yer almayıp dipnotta yer alan bu farklı biçimler de Karahanlı Türkçesi söz varlığı dairesi içindedir. Dizini hazırlayan araştırmacılar yöntem tercihinden ötürü bu sözcükleri dizine dâhil etmemişlerdir. Ancak söz konusu kelimelerin dizinde yer alması Kutadgu Bilig gibi Türk dili için kıymetli bir eserin söz varlığının daha eksiksiz bir biçimde ortaya konulması açısından önem arz eder. Çalışmamızda Arat'ın metne dâhil etmeyip dipnotla gösterdiği bazı sözcükler incelenmiştir. Söz konusu sözcükler *Ses Değişmesinden Dolayı Dizine Alınmayan Sözcükler, Dizine Alınmayan Alıntı Sözcükler ve Dizine Alınmayan Türkçe Sözcükler* biçiminde başlıklar halinde değerlendirilmiştir. Müstensihlerin metni anlamayarak yanlış yazdıkları sözcükler çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

1. İNCELEME

1.1. Ses Değişmesinden Dolayı Dizine Alınmayan Sözcükler

Kutadgu Bilig dizininde, bu başlık altında ele alınan sözcüklerin Eski Türkçeye yakın olan biçimleri madde başı yapılmış, ses değişmesi neticesinde ortaya çıkan yeni biçimler dizine dâhil edilmemiştir. Bu yeni biçimler daha çok Viyana nüshasında görülmektedir. Dizine dâhil edilmeyen söz konusu sözcükler şunlardır:

1.1.1. Ünlü sesleri sıra değiştirmiş biçimler

Eski Türkçede *yori-* “yürümek” fiili art ünlülüdür (ED: 957a-b). Geçiş dönemi eseri sayılan Atebetü'l-Hakayık da dâhil olmak üzere Harezmi Türkçesi döneminde /y/ sesinin inceltici etkisi ile fiilin ön ünlülü *yörü-* biçimi de ortaya çıkmıştır (Ünlü 2012a: 703a). Çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda fiil ön ünlülü biçime geçmiştir, ancak Tuvacada *coru-*, *cor-* şeklindedir (ED: 957a). *yori-* // *yörü-* fiili ve bu fiilden türeyen bir sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcüklerin ön ünlülü *yörü-*, *yörüd-* biçimleri Viyana nüshasında yer almasına rağmen dizine kaydedilmemiştir.

yori- ~ yörü-		
847. ¹	F→	sağa me ayayın yarağsızlarığ yarağsızka bakma yoriğil fariğ
	M ² →	---
	V→	sağa men ayayın yarağsızlarığ yarağsızka bakma yörügin arığ
yorit- ~ yörüd-		
6056.	F→	ol atçı turur kör itilmişleriğ buzuğlı yoritmağlı canlığ tiriğ

¹ Beytin Arat metnindeki sırasını gösterir.

² Nüshaların bazı beyitleri eksiktir. Eksik olan beyitler üç çizgi /---/ işareti ile gösterilmiştir.

M →	ol atçı turur kör itilmişlerig buzuğlı yorıtmağlı canlığ tirig
V →	idiş evçi tur kör yedilmişlerig yoruğlı yörütmeğli canlığ tirig

1.1.2. /d/>/d/>/y~z/ değişmesi neticesinde ortaya çıkan yeni biçimler

Eski Türkçe döneminde söz içinde ve söz sonunda yer alan /d/ sesi, sonraki dönemlerde önce /d/ sonra /y/'ye değişmiştir. /d/>/y/ değişmesi Orta Türkçe döneminde gerçekleşen bir ses hadisesidir. L. Clark, M. Erdal, G. Doerfer gibi araştırmacılar Uygur Türkçesindeki metinleri tarihlendirirken /d/>/y/ değişmesinin olduğu metinleri genel olarak 13. yüzyıldan sonraki bir döneme tarihlenmişlerdir (Ağca, 2006: 198). Dîvânu Lüġât'it-Türk'te Türk boylarının ağız özelliklerine de geniş bir şekilde yer verilmiştir. Bu özelliklerden biri de /d/ >/y/ değişmesidir. Eski Türkçede /d/ sesiyle kullanılan bir kelime ağızlarda /y/'li olarak karşımıza çıkabilmektedir (Karahana 2013: 145-148). Bu örneklerden biri de *koğ-* fiildir. Kaşgarlı'nın verdiği bilgilere göre Kıpçak ve Oğuzlar *koğ-* yanında fiilin *koy-* biçimini de kullanmaktadırlar (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 246). Bu durum, Ölçünlü Karahanlı Türkçesinde olmasa bile o dönemde yaşayan bazı boyların ağızlarında /d/>/y~z/ değişmesinin meydana gelmeye başladığını gösterir. Kutadgu Bilig dizininde aşağıdaki sözcüklerin yalnızca /d/'li biçimleri yer almıştır. Dizine alınmayan sözcükler Viyana nüshasında yer alan *koy-* fiili; *toy-* fiili ve bu fiilden türeyen *doğumsuz* sözcüğü ; *çayan* sözcüğü ve Fergana nüshasında yer alan *ayğır* sözcüğüdür.

koğ- ~ koy-

622.	F →	çıkardı topık koğtı ay toldı kör anı yastanıp ötrü oldurdu kör
	M →	---
	V →	çıkardı toyık koytı ay toldı kör anı bastı ötrü oldurdu kör

toğ- ~ toy-

1143.	F →	öküş neñke toğmas közi suğ kişi ecel tutsa öknür itümes işi
	M →	öküş neñke toğmaz közi suğ kişi ecel tutsa öknür itümes işi
	V →	öküş neñke toymaz közi suğ kişi ne ki kılza öknür udumaz işi

toğumsuz ~ toyumsuz

2001.	F →	toğumsuz bolur ol közi suğ kişi közi suğğa yetmez bu dünya aşu
	M →	toğumsuz bolur ol közi suğ kişi közi suğğa yetmez bu dünya aşu

- V → **toyumsuz** bolur bu közi suķ kişi
közi suķķa yetmez bu dünya aşu
- adđır ~ ayđır**
4441. F → yigü kedđü mingü at **ayđır** sülük
bulardın çıkar hem yüdürgü kölük
- M → yegü kedđü mingü at **adđır** sülük
bulardın çıkar hem yüdürgü kölük
- V → yegü içđü kedđü mingü at **adđır** sülük
bulardın çıkar hem yüdürgü kölük
- çağan ~ çayan**
6379. Arat³ → yana aydı ilig bu dünya içi
yılanı **çağanı** tilim tikđüçi
- V → yana aydı ilig bu dünya içi
yılanı **çayanı** tilim tikđüçi

1.1.3. /ğ/>/w/ değişmesi neticesinde ortaya çıkan yeni biçimler

Eski Türkçe döneminde kimi sözcüklerde söz içinde ve söz sonunda görülen art damak /ğ/ sesi, Harezmi Türkçesinden itibaren /w/ sesine değişmiştir. Aşağıda Viyana nüshası kaydıyla yer alan sözcükler *yağu-* fiilinden türeyen sözcüklerdir. *Yağu-* "yaklaşmak" fiili, Harezmi Türkçesinden itibaren /ğ/>/w/ değişmesiyle *yawu-* şeklinde kullanılmaya başlanmış, Çağatay, Kıpçak ve Osmanlı sahalarında tamamen *yawu-/ yavu-* olmuştur (ED: 898b). Söz konusu ses değişmesi bu üç nüshadan sadece Viyana nüshasında yer alan *yavuk*, *yavuza-*, *yavukluk*, *yavud-* biçimlerinde meydana gelmiştir.

- yağuk ~ yavuk**
1194. F → tirig bolsa yalñuk tileki anuķ
et öz baş esen bolsa arzu **yağuk**
- M → tirig bolsa yanluk tileki anuķ
et öz baş esen bolsa arzu **yağuk**
- V → tirig bolsa yanluk tileki anuķ
et öz baş esen bolsa arzu **yavuk**
- yağusa- ~ yavuza-**
5313. F → birisi **yağusa** birisi tezer
iki birle tutsa kişi yol azar
- M → birisi **yağusa** birisi tezer
iki birle tutsa kişi yol azar
- V → birisi **yavuza** birisi tezer
iki birle tutsa kişi yol azar
- yağukluk ~ yavukluk**

³ Viyana dışındaki diğer iki nüshada bu beyitler eksiktir. Arat, burada sözcüğü *çağan* şeklinde düzelterek okumuştur.

5045.	F→	könül birle maña kişi arzulap teğir arzuğa terk yağußluğ ulap
	M→	könül birle maña kişi arzulap teğir arzuğa terk yağußluğ ulap
	V→	könül birle maña kişi arzulap teğir arzuğa terk yavußluğ ulap
yağut- ~ yavud-		
1299.	F→	özünke yağutma uşaqçı kişiğ bütün ilke yağğay körüp bilmişig
	M→	ewünke yağurma uşaqçı kişiğ bütün ilke yağğay körüp bilmişig
	V→	evünke yavudma uşaqçı kişiğ bütün ilke yağğay körüp bilmişig

1.1.4. Diğer ses olayları neticesinde ortaya çıkan yeni biçimler

Bu başlık altında her birinde farklı bir ses olayı meydana gelen sözcükler ele alınmıştır.

kon ~ koyın

1500.	F→	yana aldı oğlın konınga kuça öpüp yığladı bürmü yaşın saça
	M→	yana aldı oğlın konıña kuça öpüp yığladı bürmü yaşın saça
	V→	yana aldı oğlın koyınğa kuça tudup yığladı birnü yaşın saça

Eski Türkçede *kon ~ koy ~ koyın*⁴ "1. Boşluk 2. Koyun, göğüs (DTS: 481a-b) şeklinde üç farklı biçimde yer alan sözcük, Viyana nüshasında *koyın* biçimiyle kayıtlanmıştır. Fergana ve Mısır nüshalarında yer alan *kon* biçimi dizinde yer alırken *koyın*'a yer verilmemiştir.

ewçi ~ ebçi

4496.	F→	uruğluğ tarığlığ bedüklük bile bedükreğ bolur bolma ebçi qulı
	M→	uruğluğ tarığlığ bedüklük bile bedükreğ bolur bolma ebçi qulı
	V→	uruğluğ tarığlığ bedüklük bile bedükreğ bolur bolma ewçi qulı

⁴ ED'de sözcüğün saymaca **koi* kökünden geliştiği ifade edilmiş ve bu şekilde madde başı yapılmıştır (ED: 631b).

Söz içinde ve söz sonunda /b>/w/ ses değişmesi Eski Uygur Türkçesi döneminde meydana gelmiştir.⁵ *Eb ~ ev* sözcüğünden türeyen *ebçi* ve *ewçi* “ev hanımı, eş, kadın” biçimleri Eski Uygur Türkçesinde bir arada kullanılmıştır (ED: 6ab). Fergana ve Mısır nüshalarında yer alan *ebçi*, sözcüğün ses değişmesine uğramayan daha eskicil biçimidir. Dizine Viyana nüshasındaki *ewçi* biçimi alınmıştır.

yağmur ~ yamğur

5314.	F →	tüpi yil turur dünya yağmur sanı kelir çoğlayur az öçer terk üni
	M →	tüpi yil turur dünya yağmur sanı kelir çoğlayur az öçer terk üni
	V →	tüpi yel turur dünya yamğur sanı kelür çoğlayur az keçer terk üni

Yamğur sözcüğü *yağmur* sözcüğünün metatezli biçimidir. *Yağmur* dizinde yer bulurken *yamğur* sözcüğü dizine alınmamıştır. Dönemin ağız unsurları da metne yansımıştır.

etmek ~ ötmek

2317.	F →	tuzı etmek i hem aşı kinj kerek atı ton tolumı añar teñ kerek
	M →	tuzı ötmek i hem aşı kinj kerek atı ton tolumı añar teñ kerek
	V →	tuzı edmek i keñ aşı keñ kerek atı ton tolumı añar teñ kerek

Etmek “ekmek” sözcüğünün *ötmek* biçimi bir ağız özelliği olarak DLT’de yer alır (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 792). Sözcüğün asıl biçimi *etmek*’tir. Fergana ve Viyana nüshalarında sözcüğün asıl biçimi yer alırken Mısır nüshasında *ötmek* biçimi yer alır. *Ötmek* biçimi dizine alınmamıştır.

1.2. Dizine Alınmayan Alıntı Sözcükler

ötrüm ~ müşhil

1059.	F →	ķayu aydı ötrüm içirgü kerek özi ķatmış emdi boşutķu kerek
	M →	ķayu aydı ötrüm içirgü kerek özi ķatmış emdi boşutķu kerek
	V →	ķayu aydı müşhil aş ed suv kerek özi ķoymuş emdi boşutķu kerek

⁵ Ses değişmenin daha önce Orhun Türkçesi döneminde gerçekleştiğini, ancak imlanın bu ses hadisesini işaretleme noktasında yetersiz kaldığını düşünen araştırmacılar da vardır.

ötrüm “müşhil ilacı, bağırsak boşaltma” sözcüğü KB ve DLT’de tanıklanmıştır (ED: 66a). Bu sözcüğün Arapça karşılığı olan *müşhil* “ishal veren, bağırsakları temizleyen, kazûrâtı kolaylıkla dışarı attıran ilaç (Devellioğlu 2008: 741a)” sözcüğü ise Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemi söz varlığında tanıklanmış değildir. Daha geç dönem eserlerin söz varlığı içinde görülmektedir. Viyana nüshasında yer alan *müşhil* sözcüğü de dizine alınmamıştır.

--- /// *sabun*

2108. F → arıgsıznu yalñuk suwun yup arır
 kalı artasa suw nigün yup arır
 M → arıgsıznu yañluk suwun yup arır
 kalı artasa suw nigün yup arır
 V → arıgsıznu yalñuk suwun **sabun** tud arır
 kalı artasa suw negün yup arır

Bir temizlik aracı olarak kullanılan Arapça kökenli *sabun* sözcüğü Viyana nüshasında kayıtlıdır. Diğer iki nüshada bu sözcüğe karşılık gelen herhangi bir sözcük yoktur. Viyana nüshasında *sabun* sözcüğü söz konusu beyitte fazladan yer almıştır.

--- /// **mu’teber, murād, hüner**

4221 – 4222 beyitleri arasında:

su’al kıldı luğman hâkimke bir er
 cevab yarlıkadı hâkim **mu’teber**

kayu iş kılıp er **murādka** teger
hüner ol hüner ol hüner ol hüner

Mısır nüshasında yer alan bu iki beyit diğer iki nüshada yoktur. Bu iki beyitte yer alan Arapça kökenli *mu’teber* ve *murād* sözcükleri ile Farsça kökenli *hüner* sözcüğü dizine alınmamıştır.

1.3. Dizine Alınmayan Türkçe Sözcükler

Bu bölümde ele aldığımız sözcükler genel olarak dizinde yer alan kelimenin eş anlamlısı // denk çifti olan kelimelerden oluşmuştur. Kutadgu Bilig metnini ortaya koyarken Arat’ın karşılaştığı sorunlarından biri de aynı beyitte eş anlamlı sözcük kullanımı olmuştur. Nüshalarda yer alan denk beyitlerde bütün sözcükler aynı değildir. Bazen bir anlamı karşılamak için karşılıklı aynı beyitte söz konusu anlam iki eş anlamlı kelime ile karşılanmıştır. Arat, bu tür kullanımlarında genel olarak iki sözcükten hangisinin Eski Türkçeye daha yakın olduğuna veya dönem söz konusu olduğunda hangisinin kullanım sıklığının fazla olduğuna bakarak bir tercih yapmıştır. Bu sözcükler, her ne kadar çeşitli gerekçelerle dizine dâhil edilmese de Kutadgu Bilig’in söz varlığı içinde yer almaktadır.

ağış ~ yokuş

903. F → bu edgü **ağış** teg ağır ağgıka
yawuz neñ iniş ol uçuz bulguka
M → ---
V → bu edgü **yokuş** teg ağır ağgıka
yakut teg kız ol kör tilep bulguka

Ağış “yokuş, yükseliş” KB ve DLT’de tanımlanan bir sözcüktür (OTWF: 269). *yokuş* sözcüğü ise Harezmi Türkçesi döneminden itibaren metinlerde tanımlanabilmektedir (Ünlü 2012a: 692a). Viyana nüshasında yer alan *yokuş* sözcüğü müstensihlin bir müdahalesi olarak metne dâhil edilmiş olmalıdır. *Ağış* sözcüğü dizine alınırken *yokuş* sözcüğü alınmamıştır.

sançguçı ~ sıguçı

2316. F → yağıcı yarağcı kişi ol tuçı
yağı **sançguçı** hem yetürgen uçı
M → yağıcı yarağcı kişi ol tuçı
yağı **sançguçı** hem yetürgen uçı
V → yağıcı yarağcı kişi ol tuçı
yağı **sıguçı** hem idürgen uçı

Fergana ve Mısır nüshalarında *sanç-* “1. Batırmak, saplamak, sokmak 2. Vurmak, yenmek (DTS: 513b-514a)” fiilinden türeyen *sançguçı* “vuran” (Ünlü 2012b: 656a) sözcüğü yer almaktadır. Viyana nüshasında ise *sı-* “1. Bozmak, kırmak, parçalamak 2. (Düşmanı) yenmek, mağlup etmek (DTS: 532b)” fiilinden türeyen *sıguçı* “yenen, mağlup eden” sözcüğü yer almaktadır. Eski Türkçede hem *sanç-* hem de *sı-* fiilleri kullanılmıştır. Aynı ekle türeyen bu sözcüklerden *sıguçı* dizine alınmadığı için sözlüklerin de dışında kalmıştır.

yorık ~ yoriş

2346. F → **yorıkın** küdezse ‘alem başlar er
öñi turmasa bir yağığ işler er
M → **yorıkın** küdezse ‘alem başlar er
öñi tebresa bir yağığ işler ir
V → **yorişin** küdezse ‘alem başlar er
ögin barmaza bir yağığ işler er

yori- fiilinden türeyen *yorık* “hareket, mec. tutum, davranış (ED: 963a-b)” sözcüğü Fergana ve Mısır nüshalarında yer alır. *Yorık* sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde de tanımlanabilmektedir. Viyana nüshasında ise yine *yori-* fiilinden türeyen *yoriş* “tavır tutum” sözcüğü yer almaktadır. *Yoriş* fiilinin ince sıraya geçmiş *yörüş* biçimi Harezmi Türkçesi metinlerinden itibaren tanımlanabilmektedir (Ünlü 2012a: 696a). *Yoriş* sözcüğü dizine alınmamıştır.

basımçı ~ kesimçi

2348.	F →	usal bolmasa bolsa artuk oduğ usal bolsa tegrür basımçı yoduğ
	M →	usal bolmasa bolsa artuk oduğ usal bolsa tegrür basımçı yoduğ
	V →	usal bolmasa bolsa artuk oduğ usal bolsa tegrür kesimçi yoduğ

Clauson, *basımçı* "zalim" sözcüğünün hapaks olduğunu ifade etmiştir (ED: 373b). Ancak KB metninde 1737 ve 2348. beyitlerde olmak üzere iki yerde geçmektedir. *Basımçı* ile aynı anlamı taşıyan Viyana nüshasındaki *kesimçi* sözcüğünü başka bir metinde tanımlayamadık. Yalnızca Tarama Sözlüğü'nde anlam genişlemesine uğramış biçimiyle *kesimci* "bir işi belli bir para karşılığında yapmayı üzerine alan" kaydını tespit edebildik (TTS IV: 2448). *Basımçı* sözcüğünün denk çifti olan *kesimçi* sözcüğü dizinde yer almamaktadır.

karı bolğusuz ~ karılıksız

3756.	F →	tiriglik kılur men özüm igsizin yigitlik kılur men karılıksızın
	M →	tiriglik kolar men özüm ölgüsüz yigitlik diler men karı bolğusuz
	V →	tiriglik kolar men özüm ölgüsüz yigitlik diler men karı bolğusuz

Dizine alınmayan *karılıksız* sözcüğü Fergana nüshasında kayıtlıdır. Viyana ve Mısır nüshasında yer alan *karı bolğusuz* birleşik sözcüğü de *karılıksız* sözcüğü de "yaşlılığın olmaması"nı ifade etmektedir. Bunlar denk çift olan sözcüklerdir. *karı bolğusuz* gibi *karılıksız* sözcüğü de Türkçenin söz varlığı açısından kıymetlidir. *karılık* sözcüğünün üzerine +suz yokluk ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Başka bir metinde tanımlayamadığımız bu sözcük *hapaks* olmalıdır.

gazilik ~ 'azizlik

3982.	F →	hac erse tilekiñ kerek neñ tawar ' azizlik tilese yime bu birer
	M →	hac erse tilekiñ kerek neñ tawar gazilik tilese yime bu yarar
	V →	ne erse tilekiñ kerek neñ tawar gazilik tilese yime bu yarar

Dizine alınmayan '*azizlik* sözcüğü Fergana nüshasında kayıtlıdır. Beytin anlamına daha uygun düşen *gazilik* sözcüğü Viyana ve Mısır nüshasında yer almıştır.

kaqır- ~ kıqır-

4113.	F →	kıqırma katıg sen ünün katıgura
-------	-----	--

		otunluğ bolur bu kişiler ara
M →	kaķırma	sen and ya sudma ķatıg
		otunluğ bolur bu kiterür tatıg
V →	kaķırma	sen and ya sudma ķatıg
		otunluğ bolur bu kiterür tatıg

Kaķır- “balgam ıkarmak (DTS: 448a)” sözcüğü Viyana ve Mısır nüshasında yer alır. Oturma adabından bahsedilen beyitte muhatabına böyle bir ortamda tükürmemesi ve boğazını temizleme sesi ıkarmaması öğütlenmektedir. *Kaķır*-sözcüğü ise “bağırmaq (DTS: 472b)” anlamındadır. Fergana nüshasında muhatabına yüksek sesle bağırması öğütlenmektedir. Bu sözcüklerden *kaķır*-dizine alınmamıştır.

bağlan- ~ **tolğan-**

5928.	F →	oyunķa ķatılma usa ay unur oyunķa ķatılma boyun bağlanur
	M →	oyunķa ķatılma usa ay unur oyunķa ķatılma boyun bağlanur
	V →	oyunķa ķatılma usa ay unur oyunķa ķatılma boyun tolğanur

Viyana nüshasında yer alan *tolğan*- “dolanmak” sözcüğü Eski Türkçede “acıya katlanmak, ağrıyla kıvranmak, hastalığa yakalanmak; bir şeyi dolamak” anlamlarıyla kayıtlıdır (ED: 497a-b). Fergana ve Mısır nüshalarındaki *bağlan*-sözcüğü ise “bağlanmak” anlamındadır (ED: 315a-b). Görüleceği gibi yakın anlamlı iki sözcük söz konusudur. Bu sözcüklerden *tolğan* dizine alınmamıştır.

2. SONUÇ

Kutadgu Bilig’in Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya ve Nuri Yüce tarafından yayına hazırlanan dizinine alınmayan sözcükler üç başlık altında ele alınmıştır. *Ses Değişmesinden Dolayı Dizine Alınmayan Sözcükler* başlığı altında dizine alınmayan *yörü-, yörüd-, koy-, toy-, doyumsuz, koyun, ebci, yağmur, ötmek* sözcükleri; *Dizine Alınmayan Alıntı Sözcükler* başlığı altında dizine alınmayan *müşhil, sabun, mu’teber, murād, hüner* sözcükleri; *Dizine Alınmayan Türkçe Sözcükler* başlığı altında dizine alınmayan *yokuş, sığuıcı, yoriş, kesimçi, karlıksız, ‘azizlik, kaķır-, tolğan-* sözcükleri incelenmiştir.

Dîvânu Lügât’it-Türk ve Atebetü’l-Hakayık gibi Karahanlı metnlerinin nüshalarında da görülebilen *koy- yörü-, ötmek, tolğan-, kaķır-* vb. kelimeler yöntem tercihindense öütürü dizin dışında bırakılmış olsalar da o dönemin dilinde kullanılan sözcüklerdir. Bu sözcüklerin de Kutadgu Bilig’in söz varlığı içinde değerlendirilmesi faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- AĞCA, Ferruh (2006), *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihendirilmesi*, Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1974), *Kutadgu Bilig II Çeviri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*. Neşre haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2007), *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press [= ED].
- DANKOFF, Robert (2015), "Kutadgu Bilig'in Metin Sorunları" (Çev. Erdem. Uçar), *Dil Araştırmaları* 16: 269-286.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2008), *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican ve Ziyat AKKOYUNLU (2015), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Luğati't-Türk Giriş- Metin- Çeviri- Notlar- Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon, Vol. I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag [= OTWF].
- GÜLSEVİN, Gürer, (2007), "Kutadgu Bilig'in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: denk çiftler" *Turkish Studies*, 2/2, s. 276-299.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin (1997), *Harezmi Türkçesi Grameri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin (2008), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAHAN, Akartürk (2013), *Dîvânı Luğati't Türk'e Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MERT, Abdullah (2017), "Kutadgu Bilig Nüshalarının Eskiçillik Açısından Karşılaştırılması", *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 80, s. 179-215.
- NADELYAYEV, V. M., D. M. NAŞILOV, E. R. TENİŞEV, A. M. ŞERBAK (2016), *Drevnetyurkskiy Slovar*, 2. Baskı, Astana: Ğılım Baspası [= DTS].
- ÖZKAN, Abdurrahman (2018), *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkanî (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler-Tıpkıbasım)*, Konya: Palet Yayınları.
- ŞEN, Serkan (2012), Sık Sözcüğünün Kökeni Üzerine, *Turkish Studies*, S. (7) 4, s. 513-517.
- ŞİMŞEK, Yaşar (2017), "Meşhed Nüshası Türkçe Kur'an Tercümesinin Söz Varlığı Üzerine Notlar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 42, s. 97-111.
- Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, 8 Cilt (1963-1977)*, (1995), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları [= TTS].
- TEZCAN, Semih (1981), "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *TTK Belleten* 178: 23- 78.
- ÜNLÜ, Suat (2012a), *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÜNLÜ, Suat (2012b), *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Yayınevi.